

ТАБІРНЕ ПОВСЯКДЕННЯ КИЇВСЬКИХ ПРОФЕСОРІВ-ГУМАНІТАРІЇВ: БАМЛАГ

Українська гуманітарна інтелігенція кінця 1920–1930 рр. стала об'єктом репресій тоталітарного режиму. Звичні соціальні умови кардинально змінились у культурних центрах радянської України. Ще драматичніші зміни чекали на репресованих гуманітаріїв у місцях сталінського ГУЛАГу. Метою дослідження є показ повсякдення відомих українських професорів-гуманітаріїв. Вони разом перебували на БАМЛАЗі (Урульга, Свободний) — будували Байкало-Амурську магістраль та другі шляхи Транссибу. Практики їхнього повсякдення мали демонструвати лояльність до тоталітарного режиму. Українським гуманітаріям вдалося завдяки творчим здібностям, досвіду, інтелекту вижити і достроково залишити БАМЛАГ.

Ключові слова: В. В. Дубровський, Д. П. Гордєєв, С. А. Таранушенко, В. М. Зуммер, українські гуманітарії, БАМЛАГ.

Oleksandr Bon

CAMP DAILY ROUTINE OF UKRAINIAN PROFESSORS-HUMANITARIANS: BAMLAG

The Ukrainian humanitarian intellectuals became the object of the totalitarian regime repressions at the end of 1920–1930s. Ordinary social conditions of cultural life centers changed drastically. Even harsher conditions waited for the repressed humanitarian intellectuals — the conditions of Stalin's GULAG prisons, concentration camps, and an exile. The survival strategies at GULAG's extreme conditions had many differences and yet had common features. The subject matter of this article is an daily routine of the Ukrainian humanitarian intellectuals in 1930s.

The objective of this research is to reflect upon the everyday life of well-known Ukrainian scientists, professors-humanitarians Stephan Taranushenko, Vasyl Dubriovskiy, Dmytro Gordieiev, and Vsevolod Zummer, who at different times were connected to Kyiv and its scientific environment. They met at BAMLAG (Urulha, Svobodniy) — where they were constructing the Baukal-Amur highway and two ways of Transsyb. Social transformations in the concentration camp had a sweeping character. But the Ukrainian humanitarians worked hard, under the psychological and ideological pressure, to the extent possible were doing art as well. The humanitarians of those days were forced to show their loyalty to the totalitarian regime. The sources for this paper are not only Vasyl Dubrovskiy's memorials of concentration camp but also the documents and memoirs of Ivan Chystyakov, who at that time was a commander of BAMLAG security division. It was reflected how the prisoners were forced to a more productive work. The camp administration used food and the early release conditions to achieve that. The conclusion was the next — the Ukrainian professors managed to survive and left BAMLAG before the date due.

Key words: Stephan Taranushenko, Vasyl Dubriovskiy, Dmytro Gordieiev, Vsevolod Zummer, Ukrainian humanitarians, BAMLAG.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Бонь О., 2020

Українська гуманітарна інтелігенція у кінці 1920–1930 рр. стала об'єктом масових репресій радянського тоталітарного режиму. Звичні соціальні умови у провідних культурних центрах радянської України кардинально змінились. Повсякчасними стали ідеологічне цькування, реорганізації та ліквідація установ, репресії проти провідних музейників, пам'яткоохоронців, істориків та інших науковців-гуманітаріїв. Ще більш драматичний соціальний злам чекав

на репресованих гуманітаріїв у місцях сталінського ГУЛАГу — в'язницях, таборах, на засланні. Стратегії їхнього виживання в екстремальних умовах ГУЛАГу мали багато відмінностей і, разом з тим, чимало спільного.

Табірне повсякдення українських гуманітаріїв все ще мало досліджене. Є велика кількість спогадів, але студіювання та аналіз соціальних, психологічних, культурних трансформацій, соціокультурного середовища у сталінському ГУЛАЗі ще попереду, як загалом, так і щодо окремих

персоналій. Про перебування в таборах відомих гуманітаріїв вже є згадки у біографічних публікаціях (Бонь О. І., 2016. С. 70–78) та у дисертаційних дослідженнях (Казимір В. А., 2013. 19 с.). Слідству і перебуванню В. Дубровського у таборі присвячений підрозділ у монографії Віри Казимір про український період життя вченого (Казимір В. А., 2018. С. 165–175). Багато уваги питанням життя в'язнів приділяється в російській історіографії (Белых Н. Ю., 2011), як і функціонуванню табірної системи у сталінські часи, примусовій праці (История сталинизма: Принудительный труд в СССР, 2013. 510 с.). Вивченню будівництва БАМу у 1930–1950 рр. присвячено докторську дисертацію О. Еланцевої (Еланцева О. П., 1996. 44 с.). в її численних публікаціях йдеться про соціокультурні процеси у БАМЛАЗі (Еланцева О. П., 2000. 232 с.). Більше чверті століття збирав відомості про понад 200 літераторів на БАМЛАЗі літературний краєзнавець зі Свободного Євгеній Паршин (Паршин Е.В., 2008). Також Віктор Прядкін досліджує будівництво «старого» БАМу у книзі «Неизвестный БАМ» (Прядкін В. М., 2012).

Метою статті є реконструкція табірної повсякдення відомих українських науковців, професорів-гуманітаріїв Стефана Андрійовича Таранушенка, Василя Васильовича Дубровського, Дмитра Петровича Гордєєва та Всеволода Михайловича Зуммера й стратегій їхнього виживання. Вони працювали у різних містах, але всі були пов'язані з Києвом та його науковим середовищем. Стефан Таранушенко останній період життя провів у Києві. Василь Дубровський із Києва у 1943 р. емігрував за кордон. Дмитро Гордєєв співпрацював з київськими мистецтвознавцями та музейниками й часто бував у ВУАН. Всеволод Зуммер також певну частину життя провів у Києві — був професором Київського інженерно-будівельного інституту та працював в Академії архітектури.

Вітчизняні гуманітарії В. Дубровський, Д. Гордєєв, С. Таранушенко, В. Зуммер були заарештовані у розпал сталінських репресій в УСРР 1933–1934 рр. і звинувачені в участі у міфічній контрреволюційній організації — «російсько-українському фашистському блоці», утворення якого інкримінувалося музейникам, пам'яткоохоронцям. Провідні ролі в контрреволюційній організації відводились «українським націоналістам» В. Дубровському, С. Таранушенку та «російським шовіністам» В. Зуммеру й Д. Гордєєву. Головним «наміром», що їм закидали каральні органи, були плани повалення радянської влади, зокрема й за допомогою «арсеналів зброї», створених у музеях (Казимір В., 2018. С. 171). А всі четверо названих вчених керували «шкідництвом» у «культурному будівництві» (Нестуля О. О., 1991. С. 176–177). За С. І. Білоконем, хронологія арештів вчених

і музейників, пов'язаних з Харковом, де слідчі визначили «центр» організації, виглядає так: 10 жовтня 1933 р. заарештували Д. Гордєєва, викликавши «фальшивою» службовою телефоною з Тифліса до Харкова, 14 жовтня — С. Таранушенка, 21 жовтня — В. Зуммера (Білокін С., 2013. С. 454–455). 19 жовтня 1933 р. ГПУ вчинило обшук у Харківському державному художньо-історичному музеї й вилучило вогнепальну зброю (Побожій С., 1998. С. 122). 15 листопада заарештували В. Дубровського (Казимір В., 2018. С. 167). Тоді ж були заарештовані особи, котрих каральні органи пов'язали з харківськими музейниками. Зокрема, 31 жовтня 1933 року в Ленінграді арештували Івана Спаського. Він 5 років таборів також відбував у БАМЛАГу (Білокін С., 2013. С. 205).

Логіка сталінських репресії привела до того, що згадані чотири вчених певний час разом перебували на БАМЛАЗі (Урульга, Свободний). Будували Байкало-Амурську магістраль та другі шляхи Транссибу. 13 квітня 1932 р. було ухвалено першу з низки постанов РНК СРСР про будівництво Байкало-Амурської магістралі. Народний комісаріат шляхів сполучення, який спочатку відповідав за будівництво, не впорався зі справою й будівництво доручили НКВС. Було створено БАМЛАГ. У 1930 рр. у БАМЛАЗі перебувала велика кількість українських гуманітаріїв. Ось неповний їх перелік, окрім згаданих: І. Спаський, Д. Загул, М. Драй-Хмара (у 1936 перебував у Свободному до відправки на Колиму), І. Багрянний, З. Окунь, Б. Антоненко-Давидович та ін. А також тут було й багато відомих російських діячів культури: В. Ажаєв, Л. Варпаховський, Л. Гумільов, І. Єфремов, О. Мандельштам (до відправлення до Владивостока), Ф. Тихмєньов, П. Флоренський, А. Цветаєва та інші. Це пояснюється як великою кількістю «спецконтингенту» БАМЛАГу, так і специфікою складу репресованих періоду 1933–1935 рр. Але це тема ширшого дослідження. Природньо, що будівництво відбулося у спогадах і художніх творах цих гуманітаріїв. Зокрема, Федір Тихмєньов написав «у шухляду» роман про другий шлях Транссибу «Через непонятное (Вторая колея)» (Тихмєньов Ф., 2014. С. 85–295), який був виданий вже після смерті автора за іншої політичної ситуації (Томский литературный некрополь, 2013. С. 55). Це цікаво описані події та атмосфера БАМЛАГу, у тому числі й життя зокрема й українських гуманітаріїв (зокрема Дмитра Загула).

Ми зосередимо увагу на житті у БАМЛАЗі та пов'язаних з ним соціальних трансформаціях, що мали всеохоплюючий характер як для в'язнів, так і для адміністративного апарату й тих, хто охороняв невільників. Повсякдення охарактеризуємо за трьома основними напрямками: побут, праця, творча робота. Адже вказані четверо українських гуманітаріїв в умовах тяжкої праці,

психологічного та ідеологічного тиску продовжували, настільки це було можливо, творчу працю. Відразу зазначимо, що практики їхнього повсякденного життя повинні були вдавати дояльність до тоталітарного режиму.

Місцем їх заслання був БАМ (Байкало-Амурська магістраль), яку будував табір НКВС БАМЛАГ. Це була одна із найважливіших новобудов того часу. Недарма було ухвалено спеціальну постанову радянського уряду в 1932 р. На час перебування там згаданих українських гуманітаріїв кількість ув'язнених, котрі працювали на будівництві, становила 170 тис. осіб (Щербакова, 2014. С. 2), а на час його розформування у 1938 р. — 200 902 особи (Іванова Г. М., 2006. С. 58). Це був найбільший тоді табір у системі ГУЛАГу. Центром будівництва було м. Свободний (до 1917 р. — Алексеевск). Від початку в'язні прибули на станцію Урульга, яка мала багату, як для далекосхідних населених пунктів, історію (родові володіння тунгуського князя Гантимура, місце заслання повстанців-білогвардійців семенівців, I з'їзд Далекосхідної республіки тощо).

За спогадами Василя Дубровського «2-й Відділ БАМЛАГу ГПУ — НКВД», шлях з України на Забайкалля тривав 24 дні. Всі четверо професорів їхали в одному вагоні, а з ними шість українських інженерів, 5 українських селян, а решта — молоді кримінальні злочинці (загалом 36 осіб), у потягу було аж 90 вагонів. Вони прибули в Урульгу у кінці червня 1934 р. В. Дубровський перебував там до лютого 1936 р. і після цього був переведений у 8 відділ у м. Свободний до Свободненського концентраційного особливого табірному пункту, де був центр будівництва. Дмитро Гордєєв працював статистиком і секретарем лісового відділку виробничо-технічної частини цього табірному пункту, пізніше — у літо-типографії в Свободному, де й добіг кінця термін його ув'язнення. Всеволод Зуммер працював статистиком автотранспорту, але, за спогадами Василя Дубровського, постійно плутався з відсотками і йому вдалося домогтися переведення до Свободного у 8 відділ, до культурно-виховної частини. За ударну працю був звільнений 23 лютого 1937 р. (замість 5 років відбув 3 роки і 4 місяці). Але «за власним бажанням» (цього часто вимагала адміністрація, коли не вистачало кваліфікованих працівників) залишався місяць вільнонайманним в Управлінні будівництва БАМу, про що писав у автобіографії у 1957 р.¹ Опісля переїхав до Азербайджану (м. Гянджа). Стефан Таранушенко працював секретарем топографічного загону 2 відділу. Завдяки залікам за хорошу працю звільнився раніше за інших професорів і виїхав до Пермі, де перебувала дружина.

¹ ЦДАМЛМУ (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 1287. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15.

В. Дубровський згадував про їхню зустріч 1942 р. у Харкові. Сам В. Дубровський звільнився навесні 1937 р. (Дубровський В., 1965. С. 7–8, 63–64) (рис. 1).

Рис. 1. В. Дубровський після звільнення з БАМЛАГу. 1937. (Дубровський В., 1965. С. 33)

Дмитро Гордєєв був достроково звільнений 26 липня 1936 р.² А 31 березня 1959 р. — реабілітований рішенням президії Харківського обласного суду³.

Побут

У 2 відділі БАМЛАГу в Урульзі побутові умови були дуже важкими. У загальному бараку були двоповерхові нари, що приводило до неналежних санітарних умов. Про це із жахом пише Іван Чистяков, командир взводу воєнізованої охорони (ВОХР) у щоденнику «Сибирской дальней стороной». 6 листопада 1935 р. його вразили відвідини загального барака: «Голі нари, кругом щілини, сніг на тих хто спить, дров немає. (З/к сплять). Збіговисько людей, які шевеляться. Розумних мислячих, спеціалістів. Лахміття, бруд від ґрунту» (Чистяков І., 2014. С. 10).

Деяко легшими були умови в окремому бараці для інженерно-технічних працівників — окремі дерев'яні тапчани. Барак цієї групи в'язнів, де переважну частину часу жили українські професори, — двокімнатна хата поза колючим дротом у сусідній слободі Новоалексеєвській, де не було кримінальників («уркаганів»), що значно полегшувало життя. І навіть коли цю групу табірників повернули до зони, вони мали окремий барак.

² ЦДАМЛМУ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 3.

³ ЦДАМЛМУ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 6.

Матраци були із соломи чи сіна, а подушки і ковдри табірники могли мати власні. Переважно вкривались власним одягом, у якому з/к найчастіше й приїздили до табору. Про це свідчить і запис у щоденнику Івана Чистякова: «Лахміття. Бруд! Сплять одягнуті, в бушлатах, у валянках, в шапках. Якщо поглянеш, то не відразу зрозумієш, що тут таке. Склад старого непотрібного обмундирування чи звалище. Стогони, викрики, хропіння з присвистом, лайка уві сні, суцільна маячня» (Чистяков І., 2014. С. 60).

В. Дубровського за пальто реглан і «англійську» шапочку назвали «інтуристом». Невдовзі після прибуття в Урульгу його перевели у канцелярію виробничо-технічної частини, тому жив у баракі інженерно-технічних працівників. Особливим «жахом» для ув'язнених (їх називали «путярмійці») був штрафний ізолятор. В. Дубровський згадує, що йому вдалося уникнути такого покарання, а начальником ізолятора був українець, колишній в'язень, садист. Окрема штрафна фаланга знаходилась недалеко в Усть-Нацигунську. Висилали штрафних «уркаганів» і політичних за «спеціальною вказівкою» (російською «с. у.» «специальное указание», ув'язнені це розшифровували по-своєму — «судьбою убитые»). Там була виснажлива праця та нестерпні виробничі й побутові умови (Дубровський В., 1965. С. 19–21, 25).

Не набагато кращим був побут воєнізованої охорони. І. Чистяков свідчить, що бажання служити немає (він за призовом потрапив у ВОХР): «А чому! А тому, що ні побутових, ні культурних умов немає. Немає навіть розмов серед начальства про них. Сьогодні стоїмо перед фактом відсутності дров». Зауважимо, що це запис від 28 листопада 1935 р. при температурі повітря – 35...–42 С. За таких умов лопалась земля на ширину долоні й рейки на залізниці, у приміщеннях охорони волога рука примерзала до дверної ручки (Чистяков І., 2014. С. 14).

Описуючи побут, Василь Дубровський наголошує, що головною умовою виживання для з/к було харчування. І система була побудована так, що всі інші потреби людини у таборі видавались другорядними. Харчовий мінімум для тих, хто не виконував норму («філонів»), і тих, хто відмовлявся йти на роботи («відмовників»), — 300 г хліба і баланда, не забезпечував біологічного виживання (Дубровський В., 1965. С. 25).

Значним було соціальне і політичне розшарування у середовищі ув'язнених. Найбільш соціально близькими до влади вважались ув'язнені за побутові кримінальні злочини, до яких поבלажливо ставилась адміністрація. Значну кількість їх складала так звані «тридцятип'ятники», від номеру статті Кримінального кодексу радянської Росії, яка передбачала примусове виселення чи поселення без суду у певні місцевості на термін від 3 до 10 років для осіб, котрі становили,

за тлумаченням ст. 7 цього кодексу, небезпеку для суспільства й мали зв'язки з злочинним середовищем. У таборах ці кримінальники могли давати хороші результати праці, що було проявом їхньої гордості. Через систематичне недоїдання з/к, які не виконували норму, ставали на морозі «огоньками», «доходягами», тобто втрачали фізичні сили й були на межі смерті. У канцелярії, де працював В. Дубровський, видавали 600 грамів хліба на сніданок, обід і вечерю. Якість того хліба була низькою, але згодом інтелігенти звикли (Дубровський В., 1965. С. 28).

Харчування стало для адміністрації таборів потужним важелем впливу на з/к і засобом підвищення продуктивності праці для виконання надвисоких завдань з будівництва залізниці у БАМЛАЗі. В'язні на трасі отримували 800 г хлібу, якщо виконували норму, і тричі — рідку їжу. Ударники, котрі виконували понад 100 % норми, і «стаханівці» (понад 200 % норми) мали пропорційно збільшене харчування й посилені обід та вечерю. В. Дубровський згадує табірний вірш:

«Стахановцем быть обязательно,

Потому они живут замечательно...».

Існували й винятки. Як-от, у 1935–1936 рр. з метою виконання плану будівництва та підвищення продуктивності для «ударників» і «стаханівців» було організовано спеціальні їдальні з можливістю придбати за невеликі гроші страви, «аж до свинячих відбиваних котлет» (Дубровський В., 1965. С. 31). В. Дубровський згадує цікаву стратегію виживання українських селян у таборі: вони виконували 125 % норми, що давало 1000 г хліба і не було надто виснажливим. Тому адміністрація цінувала такий «контингент» у таборах (Дубровський В., 1965. С. 26, 28–29). Саме система харчування, на нашу думку, була головним фактором впливу на табірників, зведення їх до тваринного стану, деградації особистості.

З/к також отримували невелику платню за виконання норми (преміальну винагороду, російською — «премвознаграждение»). Так на земляних, найважчих, роботах вони отримували 4–8 руб. на місяць, на це можна було купити у табірному ларьку тютюн, нитки, конверти, цукор. ІТК отримували вищу платню. Зокрема, у ПТЧ — 60 руб., начальник топографів — 80 руб. Працюючи секретарем ПТЧ, В. Дубровський отримував 23–27 руб. (вільнонайманим платили за таку роботу 400–500) (Дубровський В., 1965. С. 30–31).

Згадує Василь Дубровський і про властиву кримінальникам ознаку побуту — п'янство, що нещадно каралось штрафними ізоляторами й штрафними фалангами. Під час заведення у кооперативний магазин в Урульзі спирту всі місцеві жителі кілька днів були п'яними. Кримінальники також якимсь чином діставали спирт, за що були нещадно карані. Але інтелігенти не йшли

на таке порушення, за рідкими винятками (Дубровський В., 1965. С. 24).

У зимову пору року ключовим фактором виживання ставали одяг і взуття. Табірне забезпечення було неналежним, тому часто з/к сподівались на допомогу рідних. Приміром, Дмитро Гордєєв у листі до сестри Христини Гордєєвої до Тифлісу у жовтні 1934 р. малював схему теплих штанів, які вона мала пошити й вислати йому. Ще раніше він отримав від Христини посилкою сало, лимони, інші продукти, светр, жилети і пару теплих панчо⁴. А також на зльоті табірних кореспондентів (він писав у газету БАМЛАГу «Строитель БАМа») отримав як винагороду брюки і косоворотку, а згодом і почесні грамоти⁵. І вказував, що ударництво у художній роботі «дуже похвально для кожного табірника»⁶. Ця фраза, на наше переконання, призначалась для тих, хто перевіряв листи.

Праця

Ключовою складовою радянської системи «перековки» з/к була важка праця. Не випадково наприкінці 1920 р. табори із концентраційних були перейменовані у «виправно-трудоі». Керівником будівництва 2 колій Транссибу був відомий діяч радянських каральних органів, сам колишній в'язень Соловків, Нафталій Френкель, якого вважають автором системи використання праці з/к у таборах. Будівництво було поділене на фаланги — виробничі групи, які відповідали за окремі ділянки будівництва. 2 відділ відповідав за 300 км залізничних шляхів. У пік будівництва других шляхів у 1935 р. у відділі було 80 фаланг (300–800 осіб у кожній, а 2 відділ — до 25000) (Дубровський В., 1965. С. 11). Начальником 2 відділу був Большаков (вільнонайманий, колишній в'язень з Біломорканалу).

Більшу частину часу в 2 відділі Василь Дубровський пропрацював у ПТЧ (російською — «производственно-техническая часть»). Кілька перших тижнів він перебував на «загальних роботах», як і всі нові з/к. Хоча це і були канцелярські роботи, але важкі й майже без сну, оскільки прибували все нові партії в'язнів, і реєстрація їх потребувала більшої частки часу. Канцеляристи записували по 2000 в'язнів етапу по 18 годин на добу. Тому В. Дубровський зазначав, що ця робота була не кращою за допити у слідчого ДПУ у Харкові (Дубровський В., 1965. С. 33). У ПТЧ у нього, завдяки гуманному ставленню начальника Чернишова, робота була легшою. Працювали з 8.30 до 16.00 з півгодинною перервою для їжі. А потім з 19.00 до 23.00. Але бувало, за потреби, що і понаднормово всю ніч. Був робочий тиждень з одним вихідним і робочий місяць з одним

вихідним — першим днем місяця. Але й у ПТЧ праця була психологічно напруженою. Втрата малюнка, документа чи повідомлення могла привести до повторного засудження чи розстрілу. До ІТР теж застосовували залік днів. І вони відбували 10 років за 5–7 років, а 5 років — за 3–4. Василь Дубровський відчував, що пропрацювавши 2 роки, постаршав на 10 (Дубровський В., 1965. С. 33–39).

Нерідко канцеляристів у критичні моменти невиконання плану кидали на шляхові роботи для «ліквідації прориву». В. Дубровський вперше так працював влітку 1934 р. на «всештабному ударнику» (декілька днів по 10 годин). Большаков для підйому настрою «штабних придурків» (це була усталена назва для тих, хто працював не на фізичній роботі) прислав духовий оркестр, який грав без перерви. Але цей експеримент закінчився невдало, адже штабна робота теж була постійною і вимагала праці ІТР, тоді «ударник» припинили і завезли ще одну фалангу, яка й закінчила роботу. Також на 3 тижні у жовтні 1934 р. до жовтневих свят штабна фаланга брала участь у такому «ударнику». Але найбільше В. Дубровському запам'яталась «ударна» праця влітку 1935 р. Обсяг роботи був настільки великим і складним, а термін виконання таким обмеженим, що штабні працівники 21 годину без їжі й перепочинку змушені були укладати шляхи, не зупиняючись навіть тоді, коли на трасу привезли надзвичайно гарний обід. І таки встигли, після чого вночі купались в холодній р. Інгода. Та коли о 5.00 повернулись до бараків, від знесилення впали спати, а обід та вечеря так і залишилися стояти на столах (Дубровський В., 1965. С. 34, 40, 44–45).

Але праця в'язнів була не лише виробничою. Їх обурювала праця у вільний час, вихідні для виконання із піску, каменів і цегли зірок, серпа і молота, інших радянських символів. Ця праця була не лише варіантом знущання, але мала на меті виснаження в'язнів та слугувала маркером лояльності до режиму — культурно-виховна частина (КВЧ) записувала у характеристику ставлення до цієї роботи, що враховувалось у заліку робочих днів щоквартально — це могло зменшити строк (Дубровський В., 1965. С. 17–18).

На загальних роботах — укладанні залізничного полотна, за свідченнями І. Чистякова, праця була дуже важкою: «Люди і уві сні переживають табір... День на роботі. В дощ, сніг, бруд. Вночі знову маячня. Від таких умов поневолі будуть думки, що всі винні. Лагерна адміністрація не піклується про ув'язнених, розтрачує потрібне по штату. А у пугбармійців думка, що радянська влада не дає нічого. Отримане пропивають, програють» (Чистяков І., 2014. С. 60).

Вдало влаштувався із працею Стефан Таранушенко. Він був секретарем топографічного загону 2 відділу, опікувався виробничими

⁴ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 7.

⁵ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 276. Арк. 1–3.

⁶ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 7–7 зв.

світлинами і майже постійно перебував у спеціально обладнаній фотолабораторії, або латав одяг, читав газету, бо роботи було не багато і не було помітно, чим він зайнятий у лабораторії. Один з табірних начальників був фотографом-аматором, і С. Таранушенко, котрий знався на фотографії, його консультував, за що мав полегшення і прихильність адміністрації (Дубровський В., 1965. С. 63–64).

Оскільки стахановський рух, як і на волі, був пропагандистсько-ідеологічним заходом, на будівництві у БАМЛАЗі керівник 2 відділу Большаков практикував під час робіт на трасі гру духового оркестру, вистави на «ударних» ділянках, агітбригади. На ударну дільницю привозили буфет, де можна було купити бутерброд з кетовою ікрою, ковбасою тощо (Дубровський В., 1965. С. 31–32).

Комплексний вплив на працю ув'язнених мала постанова НКВС, затверджена народним комісаром Г. Ягодою 31 січня 1935 р., про зарахування робочих днів. Вона спонукала до більш продуктивності праці. За постановою це була одна із форм дострокового звільнення, яка стимулювала до «високих виробничих показників і зразкової дисципліни в побуті», що виснажувало з/к, робило їх ще більш залежними від адміністрації табору, найдрібнішого «начальства» табірної системи, призводило до подвійної моралі у поведінці ув'язнених. Вона розділяла політичних і кримінальних ув'язнених. Важливо зауважити, що у згаданій постанові БАМЛАГ виокремлений разом з кількома іншими таборами за важкі природні умови як такий, де застосовувались особливо пільгові, так звані «над ударні», норми заліку. Для згаданих українських гуманітаріїв, як «контрреволюціонерів», застосовувались пільги індивідуально й у спеціальному протоколі атестаційною комісією табірних пунктів, фаланг, дільниць із затвердженням атестаційною комісією відділу щоквартально 6 днів строку за 5 робочих днів (История сталинского Гулага, 2004. С. 126–128). Постанова про зарахування (залік) пільгових днів на практиці реалізовувалась представниками виробничо-технічної, обліково-розподільчої, культурно-виховної та 3 (секретної) частин. Комісія у кожному кварталі могла зарахувати надбавку 25, 50, 100 % днів (відповідно — гарна, ударна, стаханівська праця). Але штраф і відмова у зарахуванні днів завжди залежала від примх начальства. (Дубровський В., 1965. С. 51, 55). А покарання працею могли бути вбивчими. Як-от, Большаков за носіння борода і хресне заміна наказав відправити у штрафну фалангу на вугільні копальні на вірну смерть семидесятирічного колишнього архієпископа Новосибірського Тихона Сухова, який до того працював канцеляристом. За ним у шахту пішла і його донька, яка також була у БАМЛАЗі (Дубровський В., 1965. С. 54).

Дуже точно оцінив працю ув'язнених з іншого боку колючого дроту охоронець Іван Чистяков:

«Кубометрами землі і метрами рейок завойовують собі свободу... А люди як мурахи, терпляче і уперто руйнують сопку, перетворюючи її горб в плац майбутньої станції... Лом і лопата роблять свою справу... Тут не вистачає часу. Тут не рахуються з погодою. Тут бажання працювати, працювати і працювати. Тут цифри, цифри і цифри. Дні, кубометри і кілометри. Якби сили не витрачались, то працювали би день і ніч» (Чистяков І., 2014. С. 8–9). Але І. Чистяков не наводить мотив з/к до такої надривної праці — можливість дострокового звільнення та насилля з боку табірної адміністрації. Але дуже часто у своєму щоденнику він згадує як про суцільний кошмар про втечі в'язнів (адже замість відпочинку ВОХР повинен був розшукувати втікачів!), що постійно відбувались через тяжку працю та жорстокі умови роботи й побуту.

Яке значення мали заліки пільгових днів, бачимо з листа Д. Гордеева до Л. Берії у липні 1937 р. Він просив надати можливість працювати за науковою спеціальністю. І як доказ лояльності вказував на протокол від 22 березня 1936 р. штаба БАМЛАГа «по трудсоревнованию и ударничеству» та книжку ударника⁷, де зафіксовано 8-місячну пільгу (залік 584 робочих днів) на дострокове звільнення⁸.

Зазначені колеги-гуманітарії спілкувались і листами. І це було потрібно не лише для психологічної рівноваги, але для допомоги. Прикметно, що на листах стояв штамп «Перевірено. 2 від.». Як-от, В. Дубровський писав з Урульги у Свободний Д. Гордееву (збереглися листи за лютий — липень 1935 р.) 5 лютого згадував про присутність його на засіданні штабу фаланги, де обговорювали кандидатури для представлення до пільгового зарахування днів. Д. Гордеев як ударник отримав пільги, про що В. Дубровський обіцяв надіслати відповідний протокол. Також передавав привіт від С. Таранушенка та В. Зуммера. В одному з наступних листів Василь Дубровський детально описував побут у березні 1935 р., коли він переїхав у новий гуртожиток ІТР, де були ліжка замість нар, невеликі світлі кімнати: «... Компанія підбралась хороша, дружня і години відпочинку ми проводимо в бесіді, грі в шахи...». До того ж «днювальна» — жінка поважного віку, очевидно за невелику плату, латала й прала одяг мешканцям їхнього гуртожитку⁹.

Творча робота

«Культурна праця» і громадське життя було, на думку В. Дубровського, справжньою імітацією, «показухою» для звітів. Втім, у Свободному працював театр, симфонічний оркестр, виходила

⁷ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 276. Арк. 1–7.

⁸ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1–3.

⁹ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 3.

газета-бюлетень «Строитель БАМа», були кіно-театр, бібліотека. У 2 відділі в Урульзі раз на тиждень показували кіно для вільнонайманих і вкрай рідко — для в'язнів. І це було зайве, бо навіть зазначені професори цікавились переважно пайком, здоров'ям, заліками, невеликим заробітком (премвознаграждением), а найбільше — кінцем терміну.

Втім КВО нараховувала 60 працівників. Вони пильнували за морально-політичним станом, шпигували й доносили. Основна форма роботи КВЧ — бесіди у вільні години на ідеологічні теми. Але штабних інтелігентів «вихователі» з КВЧ обходили стороною, оскільки, на нашу думку, значно поступались їм інтелектуально. Тому їх «перековка» була дуже умовна, як і загалом всіх з/к. В. Дубровський наводить приклад того, як «перековка» не спрацювала: начальник «уркаганської» фаланги, що була ударною, викрав з іншими кримінальниками мільйони рублів у банківському відділенні в Свободному і зник на викраденому авто в Манчжурії.

Громадське життя зосереджувалось навколо виробництва — обирали трійку змагання і ударництва з метою підштовхування виконання плану. Ці трійки також відповідали за стінгазети з карикатурами на невдах та ударників (Дубровський В., 1965. С. 65–69, 72).

Про культурно-виховну частину 2 відділу БАМЛАГу невисокої думки був також Іван Чистяков: «Різні там вихователі К.В.Ч. лінуються, займаються пиятикою, бешкетують, а охорона веде за них роботу» (Чистяков І., 2014. С. 24).

У згаданих листах В. Дубровського до Д. Гордєєва у Свободний перший висловлював радість з приводу того, що Дмитру Петровичу вдалося «влаштуватись за спеціальністю». Адже він, маючи відповідний фах, працював з лютого 1935 р. художником у літо-типографії (друкарні) БАМЛАГу. Йому вдалося зберегти частину ескізів заставок до збірника «Вірші табірників» (інша назва «Вірші путьармійців»), агітплакатів, оформлення загального табірною зльоту (олімпіади) агітбригад та інших пропагандистських матеріалів¹⁰. Вочевидь, ця робота не приносила душевної рівноваги, але дозволяла вижити у більш комфортних умовах та зберегти навички художника, хоча й вона була напруженою і важкою. Як-от, Д. Гордєєв писав з Урульги до сестри Христини, що у кінці жовтня 1934 р. був залучений до згаданого «штурму» до жовтневих свят на будівництві колії. І потім був «мобілізований як художник» для денних і нічних робіт: готувати від КВЧ діаграми (їх ескізи зберіг) для виставки у Свободному, куди матеріали відвозив Всеволод Зуммер¹¹. У цьому зв'язку потрібно згадати, що зазначені підневільні

роботи на «ударнику» для ліквідації «прориву» перед святом більшовицької революції відобразились у газеті-бюлетені «Строитель БАМа» (рис. 2).

Рис. 2. Газета-бюлетень «Строитель БАМа». (ЦДАМЛМУ. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 23 зв.)

Зокрема, 23 листопада 1934 р. у спеціальному нарисі Д. Гордєєв описував ударну працю чоловіків і жінок, дощ, що не зламав ентузіазму табірників, як вони змагалися за «червону» тачку, якою нагороджували ударників. А особливо вражаюче виглядав опис обслуговування працюючих — «изобилие» холодних закусок, солодких страв і фруктів. Була Д. Гордєєвим та іншими виготовлена стінгазета із шаржами на будівників БАМу. Зокрема на одному з них — Всеволод Зуммер зображений із тачкою¹² (рис. 3).

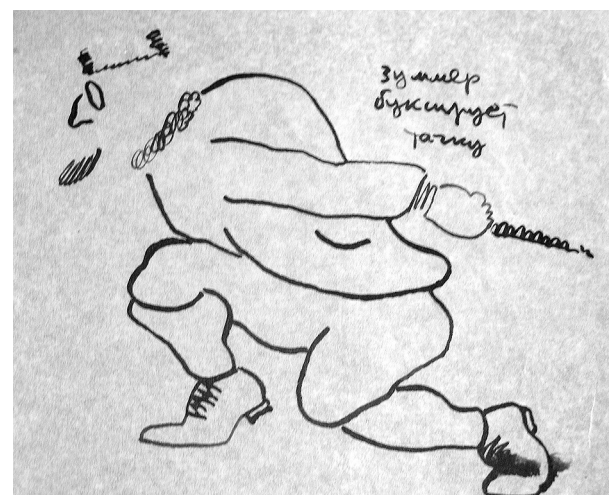

Рис. 3. Д. Гордєєв. В. Зуммер. Дружній шарж. (ЦДАМЛМУ. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 2 зв.)

¹⁰ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1–7.

¹¹ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 7–8.

¹² ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 2.

Щоправда, інколи тематика художніх робіт (оформлення статей) була і більш приємною. Як-от, у номері за 10 лютого 1937 р. було розміщено заставки Д. Гордєєва та стаття до ювілею О. Пушкіна¹³. Він же оформлював заставки до збірок віршів табірників «Книжкова полиця», «Пісня якутських бійців» і «Вірші табірників»¹⁴ (рис. 4).

Рис. 4. Заставки Д. Гордєєва до збірок віршів табірних поетів. (ЦДАМЛМУ. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 6.)

Творчість як рятівну стратегію використовував Всеволод Зуммер. Він писав історію будівництва БАМу, був редакційним працівником сектору друку (одночасно з відомим російським письменником В. Ажаєвим), організовував культурно-масову роботу¹⁵.

Творчість відволікала від безрадсної служби і поганого настрою також Івана Чистякова. Він ілюстрував свій щоденник і малював пензлем портрет табірної начальства (рис. 5), про що свідчить єдина збережена його фотографія (Чистяков І., 2014. С. 60).

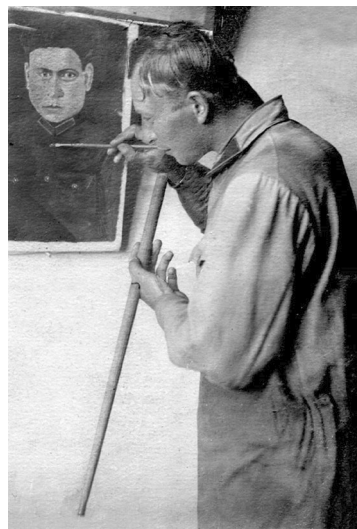

Рис. 5. І. Чистяков (Чистяков І. Сибирской дальней стороны. Дневник охранника БАМа, 1935–1936. С. 60)

Таким чином, можна дійти висновку, що повсякденне життя українських гуманітаріїв у БАМЛАЗі було дуже тяжким. Втім, завдяки своєму інтелекту і кваліфікації, вони змогли полегшити власні побутові умови, працюючи інженерно-технічними працівниками чи на творчій роботі. Обставини праці все ж були несталими, оскільки і таких «штабних» працівників направляли на будівництво колій, на загальні роботи, де була виснажлива праця. І важливим фактором їхнього побуту стала можливість дострокового звільнення за «ударну» працю. Це приводило до важкої праці, хоча і дозволило всім чотирьом професорам дотерміново звільнитися. До творчої праці вдавалися, більше чи менше, всі згадані гуманітарії, що забезпечило збереження цілісності особистості й продовження інтелектуальної праці у житті після табору.

¹³ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 25.

¹⁴ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 1–16.

¹⁵ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15.

ДЖЕРЕЛА

1. Бельх Н. Ю. Экономика ГУЛАГа как система подневольного труда (на материалах Вятлага 1938-1953 гг.) / Н.Ю. Бельх; [отв. Ред. В. А. Бердинских]. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. 293 с.
2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / НАН України. Інститут історії України, Центр культурологічних студій. Т. 2. Дрогобич: Коло, 2013. 1066 с.
3. Бонь О. Д. П. Гордєєв та діяльність харківських мистецтвознавців у 1920-1930 роках. *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 70–78.
4. Дубровський В. 2-й Відділ БАМЛАГ'у ГПУ-НКВД. Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. 80 с.
5. Дубровський В. В. «Дрібні замітки на великі теми»: Сторінки мемуарів та публіцистики / Авт. передм., упорядн. В. А. Казимір; наук. ред. О. Б. Коваленко. Харків; Чернігів: Видавець Олександр Савчук, 2020. 352 с.
6. Еланцева О. П. БАМЛАГ в контексте истории и литературы [30-е гг. XX в.] : Из фондов дальневост. б-к / ; Дальневост. гос. ун-т, Рос. гос. ист. арх. Дал. Востока. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2000. 232 с.
7. Еланцева О. П. Строительство Байкало-Амурской железнодорожной магистрали (30-е-начало 50-х годов): исторический опыт: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. ист. Наук, 1996. 44 с.

8. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты; Ин-т рос. Истории РАН. М.: Наука, 2006. 438 с.
9. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты; Ин-т рос. Истории РАН. М.: Наука, 2006. 438 с.
10. История сталинизма: Принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память: материалы международной научной конференции. Москва, 28–29 октября 2011 г. / Отв. ред.: Л. И. Бородин, С. А. Красильников, О. В. Хлевнюк. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2013. 510 с.
11. История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. Т. 3. Экономика Гулага. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2004. 624 с.
12. Казимір В. А. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943): монографія. Харків–Чернігів: Видавець Олександр Савчук, 2018. 312 с.
13. Казимір, Віра Анатоліївна. Науково-педагогічна та громадська діяльність В.В. Дубровського в Україні : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2013. 19 с.
14. Нестуля О. О. Дослідник народного мистецтва (С. А. Таранушенко) / Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). К.: Рідний край, 1991. С. 172–177.
15. Паршин Е.В. Литераторы в лагерях БАМЛага-АмурЛага-СвободЛага. *Свободненский курьер*. № 50. 10 декабря 2008. URL: <http://www.proza.ru/avtor/8gh9dfmw>.
16. Побожій С. Олена Нікольська. Портрет на тлі тоталітарної доби. *Пам'ятки України*. 1998. № 1. С. 116–123.
17. Прядкин В. М. Неизвестный БАМ. 2012. URL: <https://proza.ru/2013/01/16/347>.
18. Тихменёв Ф. Избранное. Книжная серия «Томская классика». Томск, 2014. С. 85–295.
19. Томский литературный некрополь / ред.-сост. Т. Назаренко. Томск: Издательство «Красное знамя», 2013. 96 с.
20. Чистяков И. Сибирской дальней стороной. Дневник охранника БАМа, 1935–1936. М.: АСТ: CORPUS, 2014. 78 с.
21. Щербакова И. Предисловие. «В дневнике вся моя жизнь» / Иван Чистяков И. *Сибирской дальней стороной. Дневник охранника БАМа, 1935–1936*. М.: АСТ: CORPUS, 2014. 288 с.

REFERENCES

1. Belykh, N. Yu. (2011). *Ekonomika GULAGa kak sistema podnevolnogo truda (na materialakh Viatlaha 1938-1953 gg.)*. М.: Rossyiskaia polytycheskaia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
2. Bilokin, S. (2013). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhereoznavche doslidzhennia*, Vol. 2, Drohobych: «Kolo» [in Ukrainian].
3. Bon, O. (2016). D. P. Hordieiev ta diialnist kharkivskykh mystetstvoznavtsiv u 1920–1930 rokakh. *Kyivski istorichni studii – Kyiv Historical Studies*, 1, 70–78 [in Ukrainian].
4. Dubrovskiy, V. (1965). *2-yi Viddil BAMLAH'u HPU-NKVD*. New York. In *Nasha Batkivschyna* [in Ukrainian].
5. Dubrovskiy, V. V. (2020). «Dribni zamitky na velyki temy»: *Storinky memuariv ta publitsystyky*. V. A. Kazymir (Comp.); O. B. Kovalenko (Ed.). Kharkiv; Chernihiv: Vydavets Oleksandr Savchuk [in Ukrainian].
6. Elantseva, O. P. (2000). *BAMLAG v kontekste ystorii i literatury [30-ie gg. XX v.]*. Vladivostok [in Russian].
7. Elantseva, O. P. (1996). *Stroitelstvo Baikalo-Amurskoi zheleznodorozhnoi magistrali(30-ie – nachalo 50-kh godov): istoricheskyi opyt* [Construction of Baikal-Amur Railway (30s – early 50s): historical experience]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Vladivostok [in Russian].
8. Ivanova, G. M. (2006). *Istoriia GULAGa, 1918–1958: sotsialno-ekonomicheskyy i politiko-pravovoi aspekty*. М.: Nauka [in Russian].
9. Borodkin, L. I., Krasilnikov, S. A., Khlevniuk, O. V. (Ed.). (2013). *Istoriia stalinizma: Prinuditelnyi trud v SSSR. Ekonomika, politika, pamiat: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. М.: ROSSPEN [in Russian].
10. *Istoriia stalinskogo GULAGa. Konets 1920-kh – pervaia polovina 1950-kh godov: Sobranie dokumentov v 7 t. T. 3. Ekonomika GULAGa*. (2004.). М.: «Rossiiskaia politicheskaya entsiklopediia» [in Russian].
11. Kazymir, V. A. (2018). «Pravda i dobra volia peremozhut». *Zhyttia ta diialnist Vasylia Dubrovskoho v Ukraini (1897–1943)*. Kharkiv-Chernihiv: Vydavets Oleksandr Savchuk [in Ukrainian].
12. Kazymir, V. A. (2013). *Naukovo-pedahohichna ta hromadska diialnist V. V. Dubrovskoho v Ukraini* [Scientific-pedagogical and Public Activity of V. V. Dubrovskiy in Ukraine]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Chernihiv [in Ukrainian].
13. Nazarenko, T. (Ed.). (2013). *Tomskii lyteraturnyi nekropol*. Tomsk: “Krasnoe znamia” [in Russian].
14. Nestulia, O. O. (1991). *Doslidnyk narodnoho mystetstva (S. A. Taranushenko), Represovane kraieznavstvo (20-30-i roky)*. (pp. 172–177). К.: Ridnyi kraj [in Ukrainian].

15. Parshyn, E. V. (2008). Literatory v lageriakh BAMLaga-AmurLaga-SvobodLaga. *Svobodnenskiy kurier*, № 50, 10 dekabria 2008 [in Russian].
<http://vvv.proza.ru/avtor/8h9dfmv>
16. Pobozhii, S. (1998). Olena Nikolska. Portret na tli totalitarnoi doby. *Pamiatky Ukrainy*, 1, 116–123 [in Ukrainian].
17. Priadkin, V. M. Neyzvestnyi BAM [in Russian].
<https://proza.ru/2013/01/16/347>
18. Tykhmeniov, F. (2014). *Izbrannoie*. Tomsk [in Russian].
19. Chystiakov, I. (2014). «*Sibirskoi dalnei storonoi. Dnevnik okhrannika BAMa, 1935-1936*». M.: AST: TsORPUS [in Russian].
20. Shcherbakova, I. (2014). *Predisloviie. «V dnevnike vsia moia zhyzn». Ivan Chistiakov I. Sibirskoi dalnei storonoi. Dnevnik okhrannika BAMa, 1935–1936*. M.: AST: TsORPUS [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2020.